

แนวทางเสริมสร้างความสัมพันธ์ระหว่างเยาวชนกับชุมชน ตามวิถีมุสลิมในหมู่บ้านคางา ตำบลสะนอ อำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี

Guidelines for Strengthening Relationships Between Youth and the
Community in Accordance with Islamic Practices in Kanga Village,
Sano Subdistrict, Yarang District, Pattani Province

มนูศักดิ์ โต๊ะเถื่อน¹ | Manoosak Touthern

อิสมาแอล เจะเล็ง^{2*} | Isamael Cheleng

อาฮาหมัด ยานยา³ | A-hamadyanya

¹คณะวิทยาการอิสลาม มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี, ประเทศไทย;

Faculty of Islamic Sciences, Prince of Songkla University Pattani Campus, Thailand

²คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏพระนครศรีอยุธยา, ประเทศไทย;

Faculty of Humanities and Social Sciences, Phranakhon Si Ayutthaya Rajabhat University, Thailand

³วิทยาลัยชุมชนปัตตานี, ประเทศไทย;

Pattani Community College, Thailand

*Corresponding author email: cismael.10@gmail.com

Abstract

The research titled “*Guidelines for Strengthening Relationships Between Youth and the Community in Accordance with Islamic Practices in Kanga Village, Sano Subdistrict, Yarang District, Pattani Province*” aimed to (1) investigate the problems and factors contributing to the decline in relationships between youth and the community within the Islamic context, and (2) explore approaches for strengthening these relationships in accordance with Islamic principles in Kanga Village, Sano Subdistrict, Yarang District, Pattani Province. This qualitative study employed document analysis and in-depth interviews with four groups of community leaders —religious leaders, community leaders, natural leaders, and youth leaders —each with three participants, for a total of 12 participants. The findings indicated that the key factors contributing to the weakening of

Received: Jan 14, 2025 Revised: Feb 25, 2025 Accepted: Mar 21, 2025

<https://doi.org/10.14456/husoaru.2025.10>

youth-community relationships included a lack of self-discipline, the spread of drug abuse, political conflicts, differing perspectives on education, and inconsistent attitudes. The proposed guidelines for strengthening relationships in line with Islamic practices included: (1) organizing activities that promote religious knowledge and foster community engagement, (2) developing leaders with moral integrity and exemplary conduct, and (3) enhancing family and community relationships through sports and religious education activities.

Keywords: Strengthening Guidelines, Youth–Community Relationships, Islamic Practices

บทคัดย่อ

การวิจัยเรื่อง แนวทางเสริมสร้างความสัมพันธ์ระหว่างเยาวชนกับชุมชนตามวิถีมุสลิม ในหมู่บ้านคางา ตำบลสะนอ อำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี มีวัตถุประสงค์เพื่อ (1) ศึกษาสภาพปัญหาและปัจจัยที่ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างเยาวชนกับชุมชนลดลงในมิติคำสอนของศาสนาอิสลาม และ (2) ศึกษาแนวทางการเสริมสร้างความสัมพันธ์เยาวชนกับชุมชนตามวิถีมุสลิม ในหมู่บ้านคางา ตำบลสะนอ อำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี โดยใช้วิธีการศึกษาข้อมูลเชิงเอกสาร และการสัมภาษณ์เชิงลึกจากกลุ่มผู้นำชุมชน 4 กลุ่ม ได้แก่ ผู้นำศาสนา ผู้นำชุมชน ผู้นำทางธรรมชาติ และผู้นำเยาวชน กลุ่มละ 3 คน รวมทั้งสิ้น 12 คน ผลการวิจัยพบว่า ปัญหาที่ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างเยาวชนกับชุมชนลดลง ได้แก่ การขาดวินัยในตนเอง ความแพร่ระบาดของยาเสพติด ความขัดแย้งทางการเมือง มุมมองที่แตกต่างในด้านการศึกษา และทัศนคติที่ไม่สอดคล้องกัน โดยแนวทางการเสริมสร้างความสัมพันธ์ที่เหมาะสมตามวิถีมุสลิม ได้แก่ (1) การจัดกิจกรรมที่ส่งเสริมความรู้ด้านศาสนาและสร้างสัมพันธ์ในชุมชน (2) การพัฒนาผู้นำให้มีคุณธรรมและเป็นแบบอย่างที่ดี และ (3) การสร้างความสัมพันธ์ในครอบครัวและชุมชนผ่านกิจกรรมกีฬาและการเรียนรู้ศาสนา

คำสำคัญ: แนวทางเสริมสร้าง, ความสัมพันธ์ระหว่างเยาวชนกับชุมชน, วิถีอิสลาม

บทนำ

สังคมมุสลิมมีอัตลักษณ์เฉพาะตัว ซึ่งเกิดจากการรวมตัวของสมาชิกที่ยึดมั่นในหลักศรัทธาและปฏิบัติตามคำสอนแห่งอิสลาม โดยมีคุณลักษณะสำคัญ เช่น การรักษาขอบเขตของฮาลาล การห้ามปรามจากสิ่งฮารอม การสร้างความเห็นอกเห็นใจ และการมีส่วนร่วมเพื่อ

สร้างสรรค์สิ่งที่ดีงามในสังคม สมาชิกตระหนักถึงบทบาทของตนเองต่อสังคมโดยไม่แบ่งแยกเชื้อชาติหรือวงศ์ตระกูล เป้าหมายสูงสุดคือการแสวงหาความโปรดปรานจากอัลลอฮ์² และการเป็นแบบอย่างที่ดีสำหรับสังคมอื่น ๆ (Abu Zahrah, 1974; Abd al-Wahid, 1984; al-Baha, 1986; Qutub, 1989, p.157; al-Umriy, 1994; al-Qardawiy, 2001, p.26; Ayyub, 2002; al-Samriy, 2011, p.140)

รากฐานของสังคมมุสลิมตั้งอยู่บนหลักศรัทธา (อะกีดะฮ์) ซึ่งสะท้อนผ่านการดำเนินชีวิตตามกรอบของศาสนา หลักการดังกล่าวให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในสังคมบนพื้นฐานของความสามัคคี ความร่วมมือ และการส่งเสริมคุณค่าทางจิตวิญญาณมากกว่าคุณค่าทางวัตถุ (al-Qardawiy, 2001, p.26; al-Samriy, 2011, p.140) การพัฒนาสังคมที่มั่นคงจึงเน้นไปที่การขัดเกลาจิตใจและพฤติกรรมของสมาชิก เพื่อหลีกเลี่ยงสิ่งที่ยับยั้งความสัมพันธ์ เช่น การเหยียดหยาม การอิจฉาริษยา และการกระทำที่ก่อให้เกิดความแตกแยกในหมู่มุสลิมนิกาย (Qutub, 1989, pp.110-111)

อย่างไรก็ตาม การนำหลักการดังกล่าวมาปรับใช้ในบริบทปัจจุบันกลับต้องเผชิญกับความท้าทายหลายประการ การเปลี่ยนแปลงทางสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมส่งผลกระทบต่อความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มเยาวชนและชุมชน รวมถึงเป็นปัจจัยสำคัญต่อการพัฒนาองค์กรของสังคม ตัวอย่างเช่น หมู่บ้านคางา ตำบลสะนอ อำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี ซึ่งหนึ่งในคณะผู้วิจัยเป็นสมาชิกและเป็นกรรมการเยาวชนในชุมชน พบว่า แม้ประชากรส่วนใหญ่นับถือศาสนาอิสลามและยึดมั่นในหลักคำสอนทางศาสนา แต่ยังคงเผชิญปัญหาที่ท้าทาย เช่น การขาดความเข้าใจระหว่างวัย การละเลยบทบาทในชุมชน และการไม่สอดคล้องของเป้าหมายกิจกรรมระหว่างเยาวชนกับผู้ใหญ่ (ผู้นำชุมชน, ผู้นำเยาวชน, การสื่อสารส่วนตัว, 15 พฤศจิกายน 2567)

แม้ชุมชนแห่งนี้ได้พยายามส่งเสริมความสัมพันธ์ระหว่างเยาวชนและผู้ใหญ่ตามหลักคำสอนอิสลาม เช่น การยอมรับความแตกต่างและการสนับสนุนบทบาทเยาวชน และรณรงค์การปฏิบัติศาสนกิจร่วมกันเป็นประจำที่มีสัยิดแล้ว (ผู้นำศาสนา และผู้นำทางธรรมชาติ, การสื่อสารส่วนตัว, 11 พฤศจิกายน 2567) แต่ปัญหาดังกล่าวสะท้อนถึงความจำเป็นในการศึกษาเชิงลึกถึงปัจจัยปัญหาและหาแนวทางในการพัฒนาความสัมพันธ์เหล่านี้ในเชิง

² สัญลักษณ์ ﷻ เป็นภาษาอาหรับที่มาจากคำว่า “สุบหานะฮู วะตะอาลา” หมายถึง “มหาบริสุทธิ์แด่พระองค์และความสูงส่ง” เป็นคำที่ใช้กล่าวสรรเสริญและยกย่องอัลลอฮ์ ﷻ หลังจากที่ได้เอนามของพระองค์

สร้างสรรค์ เพื่อให้ชุมชนอื่นสามารถนำไปประยุกต์ใช้เป็นต้นแบบสำหรับการสร้างสังคมที่มีความสามัคคี ความร่วมมือ และการพัฒนาที่มีความยั่งยืน ดังที่อัลกุรอ่านกล่าวไว้ในบทอาลิอิมรอน โองการที่ 103 ความว่า “และพวกเจ้าจงยึดสายเชือกของอัลลอฮ์โดยพร้อมกันทั้งหมด และจงอย่าแตกแยกกัน...” (อาลิอิมรอน: 103)

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาสภาพปัญหาและปัจจัยที่ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างเยาวชนกับชุมชนลดลงในมิติคำสอนของศาสนาอิสลาม
2. เพื่อศึกษาแนวทางการเสริมสร้างความสัมพันธ์ระหว่างเยาวชนกับชุมชนตามวิถีมุสลิมในหมู่บ้านคางา ตำบลสะนอ อำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยนี้แบ่งเป็น 2 ระยะหลัก พร้อมทั้งกำหนดมาตรการพิทักษ์สิทธิ์ผู้ให้ข้อมูลดังนี้

1. ระยะการดำเนินการวิจัย

ระยะที่ 1 การศึกษาเชิงเอกสาร

ในระยะนี้ ผู้วิจัยได้ศึกษาค้นคว้าเอกสาร งานวิจัย และวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับแนวทางการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างเยาวชนกับชุมชนตามหลักอิสลาม กระบวนการนี้เริ่มต้นด้วยการรวบรวมข้อมูลที่เกี่ยวข้องจากงานวิจัย บทความวิชาการ และแหล่งข้อมูลทางศาสนา เพื่อนำมาสังเคราะห์และกำหนดกรอบแนวคิดสำหรับการวิจัย ซึ่งเนื้อหาที่ศึกษาประกอบด้วยหัวข้อสำคัญ 3 ส่วน ได้แก่ แนวคิด ทฤษฎี และคุณลักษณะพิเศษของสังคมมุสลิม ซึ่งเน้นความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในสังคม ปัจจัยที่เอื้อต่อการสร้างความสัมพันธ์อันดีระหว่างสมาชิกในสังคมมุสลิม โดยข้อมูลที่รวบรวมนี้ได้รับการวิเคราะห์และจัดทำเป็นกรอบแนวคิด เพื่อใช้เป็นแนวทางสำหรับการศึกษาในระยะถัดไป และครอบคลุมถึงการทบทวนข้อมูลจากวรรณกรรมทางศาสนา เพื่อให้ได้ข้อสรุปที่สอดคล้องกับหลักคำสอนในศาสนาอิสลาม ข้อมูลเชิงเอกสารที่ได้จึงถือเป็นพื้นฐานสำคัญในการออกแบบการศึกษาเชิงคุณภาพในระยะต่อไป

ระยะที่ 2 การศึกษาเชิงคุณภาพ

ผู้วิจัยได้วิเคราะห์ข้อมูลเชิงเอกสารเพิ่มเติม และดำเนินการเก็บข้อมูลภาคสนาม โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาสภาพปัญหาและปัจจัยที่ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างเยาวชนกับชุมชนลดลงในมิติอิสลาม และแนวทางการเสริมสร้างความสัมพันธ์เยาวชนกับชุมชนตามวิถีมุสลิมในหมู่บ้านคางา ตำบลสะนอ อำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี โดยใช้วิธีการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) ตามแบบสัมภาษณ์กึ่งโครงสร้าง (Semi-Structured Interview) ที่ประกอบด้วยคำถามปลายปิดและปลายเปิด โดยกระบวนการสร้างแบบสัมภาษณ์ได้รับการตรวจสอบจากผู้เชี่ยวชาญ 3 ท่าน เพื่อพิจารณาความสอดคล้องกับวัตถุประสงค์และความแม่นยำเชิงเนื้อหา (Content Validity) จากนั้นจึงใช้แบบสัมภาษณ์ดังกล่าวกับกลุ่มตัวอย่างที่เป็นผู้นำชุมชน 4 กลุ่ม ได้แก่ ผู้นำศาสนา ผู้นำชุมชน ผู้นำทางธรรมชาติ และผู้นำเยาวชน กลุ่มละ 3 คน รวมทั้งสิ้น 12 คน ซึ่งคัดเลือกโดยการสุ่มตัวอย่างแบบเจาะจง (Purposive Sampling) จากนั้น คณะผู้วิจัยได้รวบรวมข้อมูลเพื่อนำมาวิเคราะห์โดยใช้การวิเคราะห์เชิงจุลภาค (Typological Analysis) ด้วยเทคนิคการวิเคราะห์คำหลัก (Domain Analysis) เพื่อนำมาจัดกลุ่มและแสดงในรูปแบบตารางวิเคราะห์คำหลัก และนำเสนอผลการศึกษาในรูปแบบตารางวิเคราะห์คำหลักจำแนกตามประเด็นข้อคำถามและสร้างเป็นข้อสรุป

2. การพิทักษ์สิทธิผู้ให้ข้อมูล

ผู้วิจัยได้ดำเนินการตามมาตรฐานจริยธรรมการวิจัยในมนุษย์ โดยเริ่มจากการส่งหนังสือขออนุญาตวิเคราะห์ข้อมูลพร้อมแบบชี้แจงรายละเอียดโครงการวิจัย ขอความยินยอมจากอาสาสมัครผ่านเอกสารแสดงความยินยอมที่ลงลายมือชื่อ ใช้รหัสแทนชื่อและนามสกุลจริงของผู้ให้ข้อมูลเพื่อปกป้องข้อมูลส่วนบุคคล สรุปและตรวจสอบข้อมูลกับผู้ให้ข้อมูลหลักเพื่อความถูกต้อง อีกทั้งให้อาสาสมัครมีสิทธิเข้าร่วมโครงการด้วยความสมัครใจและสามารถถอนตัวเมื่อใดก็ได้โดยไม่เสียสิทธิใด ๆ และในกรณีที่พบว่าโครงการมีความเสี่ยงต่อการสร้างความแตกแยกในสังคมมุสลิม ผู้วิจัยจะยุติการศึกษาทันทีเพื่อป้องกันผลกระทบที่อาจเกิดขึ้น

ผลการวิจัย

1. ผลการวิจัยในระยะที่ 1 จากการศึกษาข้อมูลเชิงเอกสารเกี่ยวกับแนวคิด ทฤษฎี และคุณลักษณะพิเศษของสังคมมุสลิม ซึ่งเน้นถึงความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในสังคม โดยเนื้อหาสำคัญแบ่งออกเป็นสองส่วนหลัก ดังนี้

1.1 คุณลักษณะพิเศษของสังคมมุสลิม พบว่า สังคมมุสลิมมีคุณลักษณะพิเศษที่เน้นความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในสังคมบนพื้นฐานของหลักความเชื่อมั่นและความศรัทธาต่ออัลลอฮ์ ¹ ซึ่งเป็นรากฐานสำคัญที่ส่งเสริมการปฏิสัมพันธ์อันดีระหว่างกัน โดยมีการสร้างความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกันและสนับสนุนความปึกแผ่นทางจิตวิญญาณ รวมถึงการเปิดโอกาสให้สมาชิกมีส่วนร่วมในการแสดงความคิดเห็นและทำนุบำรุงสังคม การรักษาขอบเขตเรื่องฮาลาลและการป้องกันสิ่งที่ยารวมช่วยเสริมสร้างความเข้าใจและความสามัคคีในชุมชน อีกทั้งยังให้ความสำคัญกับการเห็นอกเห็นใจ การพึ่งพาอาศัยกัน และการสร้างความสัมพันธ์ที่มีความเป็นเอกภาพโดยไม่แบ่งแยกเชื้อชาติหรือวงศ์ตระกูล ภายใต้เป้าหมายของการแสวงหาความโปรดปรานจากอัลลอฮ์ ² และการเป็นแบบอย่างที่ดีให้แก่สังคมอื่น ๆ

1.2 ปัจจัยที่เอื้อต่อการสร้างความสัมพันธ์อันดีในสังคมมุสลิม

ผลการศึกษา พบว่า ปัจจัยสำคัญที่ช่วยส่งเสริมความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในสังคมมุสลิมดังนี้

1.2.1 ปัจจัยด้านศาสนา ได้แก่ การมีความรู้และความเข้าใจในหลักศาสนาอิสลามของสมาชิกในสังคม ซึ่งถือเป็นรากฐานสำคัญที่ช่วยเสริมสร้างความสัมพันธ์ในชุมชน โดยเฉพาะกิจกรรมที่ส่งเสริมความสามัคคี ไม่ว่าจะเป็นกิจกรรมศาสนาหรือประเพณีวัฒนธรรม เช่น การจัดอาซูรอ การแข่งขันกีฬาพื้นบ้าน และการช่วยเหลือผู้ประสบภัยต่าง ๆ ซึ่งช่วยเสริมสร้างความผูกพันระหว่างเยาวชนและสมาชิกในชุมชน

1.2.2 ปัจจัยด้านผู้นำ ได้แก่ ผู้นำที่ยึดมั่นในหลักศาสนาและมีคุณธรรมสามารถเป็นตัวอย่างที่ดีให้กับเยาวชนและสมาชิกในชุมชน การปกครองที่ยุติธรรมและโปร่งใส ตลอดจนการดูแลสมาชิกในชุมชนด้วยความรับผิดชอบ เป็นแรงบันดาลใจที่ช่วยส่งเสริมความสัมพันธ์ระหว่างเยาวชนและชุมชน

1.2.3 ปัจจัยด้านผู้ตาม ได้แก่ สมาชิกในชุมชนต้องเริ่มต้นสร้างความสัมพันธ์ที่ดีในครอบครัว ขยายไปยังญาติพี่น้อง เพื่อนบ้าน และสมาชิกอื่น ๆ ในชุมชน การส่งเสริมการศึกษาด้านศาสนาและการสนับสนุนกิจกรรมที่สร้างสรรค์ เช่น กีฬาหรือกิจกรรมทางสังคม ช่วยลดปัญหาสังคม เช่น การใช้ยาเสพติด และเสริมสร้างความสัมพันธ์อันดีในชุมชน

ผลการวิจัยในระยะนี้จึงเป็นพื้นฐานสำคัญที่นำไปสู่การศึกษาข้อมูลเชิงคุณภาพในระยะถัดไป เพื่อค้นหาแนวทางการสร้างความสัมพันธ์ที่เหมาะสมในบริบทของชุมชนบ้านคางา ตำบลสะนอ อำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี ตามหลักศาสนาอิสลามอย่างเป็นรูปธรรม

2. ผลการศึกษาเชิงคุณภาพ โดยดำเนินการเก็บข้อมูลภาคสนาม เพื่อศึกษาสภาพปัญหาและปัจจัยที่ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างเยาวชนกับชุมชนลดลงในมิติอิสลาม และแนวทางการเสริมสร้างความสัมพันธ์ระหว่างเยาวชนกับชุมชนตามวิถีมุสลิมในหมู่บ้านคางา ตำบลสะนอ อำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี โดยใช้วิธีการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) จากกลุ่มตัวอย่างที่เป็นผู้นำชุมชน 4 กลุ่ม ได้แก่ ผู้นำศาสนา ผู้นำชุมชน ผู้นำทางธรรมชาติ และผู้นำเยาวชน กลุ่มละ 3 คน รวมทั้งสิ้น 12 คน โดยสรุปได้ดังนี้

2.1 สถานภาพของผู้ให้สัมภาษณ์ ผลการวิเคราะห์สถานะภาพดังตารางที่ 1

ตารางที่ 1 แสดงผลการศึกษาสถานภาพของผู้ให้สัมภาษณ์

ข้อมูลสถานภาพของผู้ให้สัมภาษณ์	จำนวน	ร้อยละ
1. บทบาทหน้าที่ในชุมชน		
ผู้นำศาสนา	3 คน	25%
ผู้นำชุมชน	3 คน	25%
ผู้นำทางธรรมชาติ	3 คน	25%
ผู้นำเยาวชน	3 คน	25%
รวม	12 คน	100%
2. ช่วงอายุ		
อายุ 30 ปีขึ้นไป	6 คน	50.2%
อายุ 21-30 ปี	4 คน	33.2%
อายุ 11-20 ปี	2 คน	16.6%
รวม	12 คน	100%
3. ระยะเวลาที่อาศัยในชุมชน		
อาศัยในชุมชนมากกว่า 30 ปี	7 คน	58.5%
อาศัยในชุมชนระยะเวลา 21-30 ปี	5 คน	41.5%
รวม	12 คน	100%

จากตารางแสดงผลการศึกษาสถานภาพของผู้ให้สัมภาษณ์ พบว่า ผู้ให้สัมภาษณ์ทั้งหมดมีจำนวน 12 คน ประกอบด้วยบุคคลที่มีบทบาทหลากหลายในชุมชน ได้แก่ ผู้นำศาสนา ผู้นำชุมชน ผู้นำทางธรรมชาติ และผู้นำเยาวชน ซึ่งแต่ละกลุ่มมีจำนวนเท่ากัน กลุ่มละ

3 คน แสดงให้เห็นถึงการมีส่วนร่วมของผู้นำจากทุกภาคส่วนในการสะท้อนแนวทางเสริมสร้างความสัมพันธ์ระหว่างเยาวชนกับชุมชน ผู้ให้สัมภาษณ์ส่วนใหญ่เป็นผู้ที่มีอายุ 30 ปีขึ้นไป ซึ่งมีประสบการณ์และความเข้าใจลึกซึ้งเกี่ยวกับชุมชน ขณะที่กลุ่มเยาวชนที่เข้าร่วมก็ช่วยให้มุมมองจากคนรุ่นใหม่ได้รับการนำเสนอ นอกจากนี้ ผู้ให้สัมภาษณ์ส่วนใหญ่อาศัยอยู่ในชุมชนมานาน้อยกว่า 30 ปี สะท้อนถึงการมีรากฐานความผูกพันกับพื้นที่สูง ซึ่งช่วยให้ข้อมูลที่ได้รับมีความน่าเชื่อถือและเชื่อมโยงกับบริบทจริงของชุมชนมุสลิมในหมู่บ้านคางา ตำบลสะนอ อำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี

2.2 ผลการศึกษาปัญหาและปัจจัยที่ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างเยาวชนกับชุมชนลดลงในมิติอิสลาม ภายในหมู่บ้านคางา ตำบลสะนอ อำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี (ผู้นำศาสนา, ผู้นำชุมชน, ผู้นำทางธรรมชาติ, ผู้นำเยาวชน, การสื่อสารส่วนตัว, 15 พฤศจิกายน 2567) พบว่า ความสัมพันธ์ระหว่างเยาวชนกับชุมชนในหมู่บ้านคางา ซึ่งเป็นชุมชนที่มีการดำเนินชีวิตตามวิถีมุสลิม กำลังเผชิญความท้าทายจากหลายปัจจัย ส่งผลต่อความเป็นปึกแผ่นของชุมชนและวิถีชีวิตทางศาสนา ทั้งนี้ คณะผู้วิจัยสามารถสรุปและจำแนกประเด็นปัญหาพร้อมตัวอย่าง ดังนี้

2.2.1 ปัญหาการขาดวินัยในตนเอง ได้แก่ การขาดความรู้และการศึกษาทางศาสนาเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้เยาวชนในชุมชนขาดวินัยและไม่สามารถปฏิบัติตามหลักศาสนาอย่างเหมาะสม ส่งผลให้ขาดความสัมพันธ์ที่ดีในชุมชน

2.2.2 ปัญหายาเสพติด ได้แก่ ปัญหายาเสพติดในชุมชนเกิดจากการแบ่งพรรคพวกและการขัดแย้งระหว่างกลุ่มเยาวชนและประชาชน ทำให้เกิดความแตกแยกในชุมชนและลดความสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน

2.2.3 ปัญหาการเมืองในชุมชน ได้แก่ ความขัดแย้งทางการเมืองในชุมชน แม้ว่าการเลือกตั้งจะเสร็จสิ้นไปแล้ว แต่ยังคงมีความรู้สึกแบ่งพรรคพวกอยู่ในบางกลุ่ม ส่งผลต่อความสัมพันธ์ของชุมชน

2.2.4 ปัญหาการศึกษาได้แก่ความแตกต่างในมุมมองเกี่ยวกับการศึกษา ส่งผลให้เยาวชนบางกลุ่มไม่เห็นความสำคัญของการศึกษาตามหลักศาสนา

2.2.5 ปัญหาทัศนคติและความคิดเห็นที่แตกต่างได้แก่ความคิดเห็นที่ต่างกันในเรื่องความรู้และประสบการณ์ ซึ่งส่งผลให้เกิดความขัดแย้งระหว่างเยาวชนและคนในชุมชนหมู่บ้านคางา ตำบลสะนอ อำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี

2.3 ผลการศึกษาแนวทางการเสริมสร้างความสัมพันธ์ระหว่างเยาวชนกับชุมชน ตามวิถีมุสลิมในหมู่บ้านคางา ตำบลสะนอ อำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี ประกอบด้วย 3 แนวทางสำคัญ โดยแต่ละแนวทางมีบทบาทสำคัญในการแก้ไขปัญหาและส่งเสริมความเข้มแข็งของชุมชน (ผู้นำศาสนา, ผู้นำชุมชน, ผู้นำทางธรรมชาติ, ผู้นำเยาวชน, การสื่อสารส่วนตัว, 15 พฤศจิกายน 2567) ดังนี้

2.3.1 การส่งเสริมความรู้ด้านศาสนาและกิจกรรมชุมชน การเรียนการสอนศาสนา การบรรยายธรรมะ และการเสวนาในชุมชน เป็นกิจกรรมสำคัญที่ช่วยเสริมสร้างความเข้าใจในหลักศาสนาและพัฒนาวิสัยของเยาวชน กิจกรรมเหล่านี้ไม่เพียงให้ความรู้ทางศาสนา แต่ยังช่วยปลูกฝังค่านิยมและจริยธรรมที่เหมาะสม ลดปัญหาการขาดวินัยและสร้างความตระหนักถึงความสำคัญของการศึกษา นอกจากนี้ กิจกรรมทางศาสนายังเป็นเครื่องมือสำคัญในการสร้างความเข้าใจร่วมกันในชุมชน ลดความขัดแย้งทางความคิด และเสริมสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

2.3.2 การพัฒนาผู้นำที่มีคุณธรรมและเป็นแบบอย่างที่ดี ผู้นำที่มีคุณธรรมสามารถเป็นแบบอย่างที่ดีให้กับเยาวชน โดยเฉพาะในด้านการดำเนินชีวิตตามหลักศาสนา ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญในการลดปัญหาการขาดวินัยในตนเอง ผู้นำชุมชนที่มีคุณธรรมยังมีบทบาทในการสร้างความสามัคคี ลดปัญหาความขัดแย้ง และส่งเสริมแนวคิดที่สนับสนุนการอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข นอกจากนี้ ผู้นำยังมีส่วนสำคัญในการรณรงค์ป้องกันปัญหายาเสพติด โดยทำหน้าที่ให้คำปรึกษาและแนะแนวทางที่เหมาะสมแก่เยาวชน รวมถึงการลดปัญหาการเมื่องในชุมชนผ่านการส่งเสริมแนวคิดแห่งเอกภาพและความเคารพต่อความคิดเห็นที่แตกต่าง

2.3.3 การสร้างความสัมพันธ์ในครอบครัวและชุมชนผ่านกิจกรรมกีฬาและการเรียนรู้ศาสนา การส่งเสริมกิจกรรมกีฬาและการเรียนรู้ศาสนาเป็นเครื่องมือสำคัญในการสร้างความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างเยาวชนและชุมชน กิจกรรมเหล่านี้ช่วยให้เยาวชนใช้เวลาว่างอย่างสร้างสรรค์ ลดโอกาสในการเข้าไปเกี่ยวข้องกับยาเสพติด และส่งเสริมสุขภาวะทางกายและจิตใจ นอกจากนี้ การจัดกิจกรรมที่ส่งเสริมการพบปะระหว่างสมาชิกในชุมชน เช่น การแข่งขันกีฬา การละหมาดร่วมกัน และการเข้าร่วมกิจกรรมทางศาสนา ช่วยลดปัญหาทัศนคติที่แตกต่างกัน และเสริมสร้างความเข้าใจซึ่งกันและกันในบรรยากาศที่สร้างสรรค์และเป็นมิตร

อภิปรายผล

1. ผลการวิจัยในระยะที่ 1 จากการศึกษาข้อมูลเชิงเอกสารเกี่ยวกับแนวคิด และ ทฤษฎีที่เกี่ยวข้องสามารถอภิปรายผลการวิจัยรายชื่อ (Ibn Manzur, 1993; Abu Karishah, 2003; Al-Samriy, 2011; Al-Samalutiy, 1981; Al-Qardawiy, 2001; Abd al-Wahid, 1984; Hammad, 1983; Qutub, 1989) ดังนี้

1.1 คุณลักษณะพิเศษของสังคมมุสลิม พบว่า สังคมมุสลิมมีอัตลักษณ์พิเศษที่สำคัญ คือ การสร้างความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในสังคมบนพื้นฐานของความศรัทธาจึงเป็นรากฐานสำคัญในการส่งเสริมความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกันและความสามัคคีในสังคม (Mustafa Abd al-Wahid, 1984) สอดคล้องกับจุดมุ่งหมายของคำสอนอิสลามในการสร้างเอกภาพนี้กับ คำตรัสของอัลลอฮ์ ﷻ ในบทอัลเตาบะฮ์ (71) ที่กล่าวถึง การช่วยเหลือเกื้อกูลกันของผู้ศรัทธา และหะดีษที่เปรียบเทียบความสัมพันธ์ของมุสลิมตั่งอาคารที่มั่นคง (al-Bukhariy, 1997; Muslim, 1981) นอกจากนี้ ยังสอดคล้องกับแนวคิดของ Mahmud Ahmad Hammad (1983) ที่กล่าวว่า สังคมมุสลิมไม่แบ่งแยกชนชั้นหรือเชื้อชาติ ส่งผลให้สังคมดำเนินไปอย่างมีความสมานฉันท์ เป็นแบบอย่างแก่สังคมอื่น ๆ โดยการรักษาความสัมพันธ์ในชุมชนอิสลามจึงเป็นการสร้างความเป็นหนึ่งเดียวภายใต้หลักการของศรัทธาและการแสวงหาความโปรดปรานจากอัลลอฮ์ ﷻ

1.2 ปัจจัยที่เอื้อต่อการสร้างความสัมพันธ์อันดีในสังคมมุสลิม

1.2.1 ปัจจัยด้านศาสนา จากผลการศึกษาที่พบว่า การมีความรู้และความเข้าใจในหลักศาสนาอิสลามเป็นปัจจัยสำคัญที่เอื้อต่อการสร้างความสัมพันธ์อันดีในสังคมมุสลิม สอดคล้องกับความเห็นของ Yusuf al-Qardawiy (2001, p.117) ที่ระบุว่า ปัจจัยด้านศาสนาเป็นรากฐานสำคัญที่ช่วยเสริมสร้างความสัมพันธ์ที่ดีในสังคม การจัดกิจกรรมทางศาสนาและวัฒนธรรม เช่น การช่วยเหลือผู้เดือดร้อน หรือการจัดกิจกรรมชุมชน ยังช่วยเสริมสร้างความผูกพันระหว่างสมาชิกในชุมชน (Ibrahim al-Samriy, 2011, p.92) กิจกรรมเหล่านี้สอดคล้องกับแนวคิดของ Yusuf al-Qardawiy (2001, p.120) ที่กล่าวว่า สังคมมุสลิมคือสังคมแห่งศรัทธา โดยการดำเนินชีวิตในแนวทางศรัทธาจะช่วยเสริมสร้างความสามัคคีและความผูกพันในสังคม

1.2.2 ปัจจัยด้านผู้นำ จากผลการศึกษาที่พบว่า ผู้นำเป็นอีกปัจจัยหนึ่งในการสร้างความสัมพันธ์อันดีในสังคมมุสลิม สอดคล้องกับความเห็นของ Mustafa Abd al-Wahid

(1984, p.65) ที่ระบุว่า ผู้นำที่ยึดมั่นในหลักศาสนาและมีคุณธรรมจะเป็นแบบอย่างที่ดีให้กับสมาชิกในชุมชน การปกครองที่ยุติธรรมและโปร่งใสเป็นสิ่งสำคัญที่ช่วยเสริมสร้างความไว้วางใจและความร่วมมือในสังคม โดยการดูแลและสนับสนุนสมาชิกในชุมชนอย่างรับผิดชอบ แนวคิดนี้ยังสอดคล้องกับ Mustafa Abd al-Wahid (1984, p.72) ที่เห็นว่า ผู้นำมีบทบาทสำคัญในการกำหนดโครงสร้างทางสังคมและส่งเสริมคุณธรรมในชุมชน

1.2.3 ปัจจัยด้านผู้ตาม ผลการศึกษาที่พบว่า ปัจจัยด้านผู้ตามเป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่สร้างความสัมพันธ์อันดีในสังคม สอดคล้องกับ Sayyid Qutub (1989, p.110) ที่กล่าวถึงการให้ความสำคัญต่อความสัมพันธ์ในครอบครัวและการขยายไปยังชุมชน การสนับสนุนกิจกรรมสร้างสรรค์ เช่น กีฬาหรือกิจกรรมทางสังคม มีบทบาทสำคัญในการเสริมสร้างความสัมพันธ์ในชุมชน การศึกษาด้านศาสนาและการร่วมมือกันแก้ไขปัญหาสังคม เช่น การใช้ยาเสพติด ก็มีส่วนช่วยลดปัญหาสังคมและเสริมสร้างความสัมพันธ์ในชุมชน (Sayyid Qutub, 1989, p.113)

2. ผลการวิจัยระยะที่ 2 ในการศึกษาภาคสนามข้างต้น สามารถเชื่อมโยงกับแนวคิดทางสังคมที่ได้กล่าวถึงในงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาสังคมตามหลักอิสลาม ซึ่งนักวิชาการอิสลามได้เสนอแนวทางและมุมมองที่สอดคล้องกับการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ในชุมชนดังนี้

2.1 สถานภาพของผู้ให้สัมภาษณ์มีความหลากหลายและแตกต่างกัน ช่วยให้คณะผู้วิจัยเข้าใจภาพรวมของผู้นำในชุมชนและประสบการณ์ที่มีอิทธิพลต่อการสร้างความสัมพันธ์และการพัฒนาชุมชน และสามารถอภิปรายในแง่ความหลากหลายของผู้ให้สัมภาษณ์ในแง่มุมต่าง ๆ เช่น บทบาทหน้าที่ในชุมชน ช่วงอายุ และระยะเวลาที่อาศัยในชุมชน ได้ว่า สอดคล้องกับแนวคิดของ Sayyid Qutub (1989, p.157) ที่กล่าวว่า อิสลามสนับสนุนการดำเนินชีวิตร่วมกันในชุมชนโดยไม่แบ่งแยก และเน้นการเสริมสร้างความสามัคคีผ่านการมีบทบาทที่เหมาะสมของผู้นำและสมาชิกในชุมชน โดยไม่จำกัดที่อายุหรือระยะเวลาที่อาศัยในชุมชน นอกจากนี้ ยังสอดคล้องกับแนวคิดของ Yamal al-Din ibn Manzur (1993, p.45) ที่เน้นการพัฒนาความรู้และจิตใจของมนุษย์ผ่านการศึกษาและการฝึกฝนทางศาสนา เพื่อให้เยาวชนสามารถเติบโตเป็นสมาชิกที่มีความรับผิดชอบต่อชุมชนและสามารถเสริมสร้างความสัมพันธ์ที่ดีในชุมชนได้ แนวคิดของ Abd al-Rahim Tamam abuKarishah (2003, p.78) ยังเชื่อมโยงกับการใช้วิธีการหลากหลายในการพัฒนาสังคม และการส่งเสริมการมีส่วนร่วมของ

สมาชิกในชุมชนที่มีประสบการณ์และความเข้าใจในปัญหาของชุมชน ซึ่งความหลากหลายเหล่านี้มีผลต่อการเสริมสร้างความสัมพันธ์ระหว่างเยาวชนและชุมชนตามวิถีมุสลิมในหมู่บ้านคางา ตำบลสะนอ อำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี

2.2 ปัญหาและปัจจัยที่ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างเยาวชนกับชุมชนลดลงในมิติอิสลาม และแนวทางการเสริมสร้างความสัมพันธ์เยาวชนกับชุมชนตามวิถีมุสลิมในหมู่บ้านคางา ตำบลสะนอ อำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี

2.2.1 ปัญหาการขาดวินัยในตนเอง พบว่า การขาดวินัยในตนเองเป็นปัญหาหลักที่พบในเยาวชน ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของ Yamal al-Din ibn Manzur (1993, p.45) ที่กล่าวถึงการพัฒนาความรู้และการศึกษาทางศาสนาเพื่อยกระดับจิตใจและพฤติกรรมของมนุษย์ โดยเน้นการดำรงอยู่ในฐานะเคาะลีฟะฮ์ (ผู้แทนของอัลลอฮ์) ซึ่งการส่งเสริมการศึกษาในศาสนาและการฝึกฝนเยาวชนให้มีวินัยเช่นที่ผู้วิจัยแนะนำ มีความสอดคล้องกับแนวทางที่ Abd al-Rahim Tamam abuKarishah (2003, p.78) กล่าวไว้ว่า การพัฒนาสังคมในอิสลามเป็นการใช้วิธีการและกระบวนการหลาย ๆ ด้านเพื่อให้มนุษย์สามารถดำรงสถานะภาพของตนได้อย่างมีคุณภาพและศีลธรรม

2.2.2 ปัญหายาเสพติด พบว่า การจัดกิจกรรมเพื่อเสริมสร้างจิตสำนึกเกี่ยวกับพิษภัยของยาเสพติดนั้นสามารถเชื่อมโยงกับแนวคิดของ Ibrahim abd al-Aziz Ibrahim al-Samriy (2011, p.102) ที่กล่าวว่า การพัฒนาสังคมในอิสลามต้องให้ความสำคัญกับการให้โอกาสในการพัฒนาตนเองทั้งในด้านสุขภาพและความรู้ ซึ่งการส่งเสริมกิจกรรมที่ไม่เกี่ยวข้องกับยาเสพติด เช่น กีฬาและกิจกรรมสร้างสรรค์ จะช่วยให้เยาวชนหันมาสนใจในกิจกรรมที่เป็นประโยชน์

2.2.3 ปัญหาการเมืองในชุมชน พบว่า ความขัดแย้งทางการเมืองในชุมชนสามารถแก้ไขได้โดยการส่งเสริมความสามัคคีในชุมชนตามหลักการของอิสลาม ซึ่งสอดคล้องกับแนวทางของ Sayyid Qutub (1989, p.157) ที่กล่าวว่า อิสลามสนับสนุนการดำเนินชีวิตร่วมกันอย่างสันติและไม่แบ่งแยก ความเข้าใจในหลักการของอิสลามเกี่ยวกับการอยู่ร่วมกันอย่างสันติและการเสริมสร้างความสามัคคีในชุมชนมีบทบาทสำคัญในการแก้ไขปัญหาการแบ่งพรรคพวก

2.2.4 ปัญหาการศึกษา พบว่า การศึกษาเป็นหัวใจสำคัญในการพัฒนาชุมชน และการส่งเสริมการศึกษาในด้านศาสนา และการเชื่อมโยงการศึกษาทางโลกกับหลักการ

ของอิสลามสามารถยืนยันได้จากแนวทางของ Nabil al-Samalutiy (1981, p.92) ที่กล่าวว่า การพัฒนาสังคมต้องมีการวางแผน เพื่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงจากสภาพที่ไม่พึงประสงค์สู่สภาพที่พึงประสงค์ โดยการศึกษาเป็นเครื่องมือที่สำคัญในการบรรลุเป้าหมายนี้

2.2.5 ปัญหาทัศนคติและความคิดเห็นที่แตกต่าง พบว่า การส่งเสริมการพูดคุยและการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นในชุมชน เป็นแนวทางที่สามารถแก้ไขปัญหาทัศนคติและความคิดเห็นที่แตกต่างได้โดยตรงตามแนวคิดของ Muhammad Ahmad Jad al-Mawla (n.d., p.43) ที่กล่าวถึงการส่งเสริมจิตสำนึกทางสังคม เพื่อให้สมาชิกในสังคมมีความร่วมมือในการพัฒนาสังคมและยอมรับความคิดเห็นของผู้อื่น

2.3 ผลการศึกษาแนวทางการเสริมสร้างความสัมพันธ์เยาวชนกับชุมชนตามวิถีมุสลิมในหมู่บ้านคางา ตำบลสะนอ อำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี พบว่า แนวทางการส่งเสริมความสัมพันธ์ในมิติของศาสนาอิสลามในชุมชนมุสลิมต้องเน้นการสร้างกิจกรรมที่ส่งเสริมความร่วมมือและความเข้าใจในหลักการศาสนา เช่น การจัดการเรียนรู้ที่เชื่อมโยงเยาวชนกับผู้นำชุมชน การสร้างแบบอย่างที่ดีจากผู้นำ และการเปิดโอกาสให้สมาชิกมีส่วนร่วมในกิจกรรมต่าง ๆ เพื่อสร้างความสัมพันธ์ที่ยั่งยืน กิจกรรมเหล่านี้สอดคล้องกับ Abu Zahrah (1974, p.50) และ Abd al-Wahid (1984, p.74) ที่ระบุว่า สังคมมุสลิมสร้างขึ้นจากความศรัทธาในหลักการของอิสลาม โดยไม่มีการแบ่งแยกเชื้อชาติ และมุ่งหวังความโปรดปรานจากอัลลอฮ์ ﷻ นอกจากนี้ al-Qardawiy (2001, p.125) ยังกล่าวว่า การเรียนรู้ร่วมกันและการสนับสนุนจากผู้นำช่วยส่งเสริมความเข้าใจในหลักการศาสนา และการคุ้มครองสิทธิของสมาชิกในสังคมยังเสริมสร้างความสงบสุขในชุมชน

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้

1.1 นำผลการศึกษาด้านปัจจัยที่เอื้อต่อการสร้างความสัมพันธ์ในสังคมมุสลิม เช่น การจัดกิจกรรมที่ส่งเสริมความรู้ด้านศาสนา มาประยุกต์ใช้ในโครงการพัฒนาชุมชน โดยเน้นการมีส่วนร่วมของเยาวชนและผู้นำชุมชน

1.2 ใช้ผลการศึกษาปัญหาในหมู่บ้าน เช่น ปัญหาการขาดวินัยในตนเองและปัญหายาเสพติด เป็นแนวทางในการวางแผนแก้ไขปัญหภายในชุมชน โดยร่วมมือกับองค์กรศาสนาและหน่วยงานท้องถิ่น

1.3 ส่งเสริมให้มีการจัดตั้งกลุ่มกิจกรรมกีฬาและการเรียนรู้ศาสนาที่เน้นการสร้างสัมพันธ์ระหว่างครอบครัวและชุมชน เพื่อสร้างความสามัคคีและความร่วมมือในชุมชน

2. ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

2.1 ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างเยาวชนกับชุมชนในพื้นที่อื่นที่มีบริบททางสังคมและวัฒนธรรมต่างกัน เพื่อเปรียบเทียบและหาแนวทางที่เหมาะสมกับแต่ละชุมชน

2.2 ขยายกลุ่มตัวอย่างให้ครอบคลุมทั้งเยาวชนและประชาชนทั่วไปในชุมชน เพื่อให้ได้ข้อมูลที่หลากหลายและครอบคลุมมากขึ้น

2.1 ใช้เครื่องมือวิจัยที่หลากหลาย เช่น การสำรวจด้วยแบบสอบถาม หรือการสนทนากลุ่ม (Focus Group Discussion) เพื่อเพิ่มมิติของข้อมูลและความถูกต้องในการวิเคราะห์

เอกสารอ้างอิง

- Abu Zahrah, M. A. (1974). *Social Solidarity in Islam (al-Takaful al-Ijtima'iy fi al-Islam)*. Dar al-Fikr al-Arabiyy.
- al-Baha, M. (1986). *The Quran and Society (al-Quran. wa al-Mujtama)*. Matabi al-Mukhtar al-Islamiyy.
- al-Bukhariy, M. I. (1997). *Sahih al-Bukhari (Sahihal-Bukhariy)*. Dar al-Salam.
- al-Qardawiy, Y. (2001). *The Features of the Muslim Society We Aspire to (Malamih al-Mujtama al-Muslim allaziNunshiduhu)*. Muasasah al-Risalah.
- al-Samalutiy, N. (1981). *The Sociology of Development: Studies in the Sociology of the Third World (Ilm Ijtima'iy al-Tanmiyah: Dirash fi Ijtama'iyyat al-Aalam al-Thalith)*. Dar al-Nahdah al-Arabiyyah.
- al-Samriy, I. A. A. I. (2011). *Community Development from an Islamic Perspective (Tanmiyah al-Mujtama min Manzur Islamiy)*. Madrasah Mait Ghazal al-Thana'awiyah al-Mushtarikah.
- al-Umriy, A. D. (1994). *The Values of Islamic Society from a Historical Perspective (Qiyam al-Mujtama al-Islamiy min Manzur Tarikhiy)*. Wizarah al-Awqaf wa al-Shuun al-Islamiyyah.

- Ayyub, H. (2002). *Social Behavior in Islam (al-Suluk al-Ijtima'iy fi al-Islam)*. Dar al-Salam.
- Hammad, M. A. (1983). *How to Revive the Islamic Society (al-Mujtama al-Islamiy Kayfayubasu min Jadid)*. Dar al-Tadamun li al-Tibaah.
- Jad al-Mawla, M. A. (n.d.). *The Perfect Creation (al-Khalq al-Kamil)*. Maktabah al-Thaqafah al-Diniyyah.
- Manzur, Y. al-D. (1993). *The Tongue of the Arabs (Lisan al-Arab)*. Dar Sadir.
- Muslim, M. I. (1981). *Sahih Muslim (Sahih Muslim)*. Dar al-Maktabah.
- Mustafa, A. W. (1984). *The Islamic Society (al-Mujtama al-Islamiy)*. Dar al-Bayan al-Arabiyy.
- Qutub, S. (1989). *World Peace and Islam (al-Salam al-Aalamiyya al-Islam)*. Dar al-Shuruq.
- Tamam abuKarishah, A. R. (2003). *A Study in the Sociology of Development (Dirash fi Ilm al-Ijtima' al-Tanmiyah)*. Dar al-Fajr li al-Nashr wa al-Tawziyy.

บุคลากรกรม

ผู้นำศาสนา, ผู้นำชุมชน, ผู้นำทางธรรมชาติ, ผู้นำเยาวชน (ผู้ให้สัมภาษณ์) มนุศักดิ์ โต๊ะเถื่อน (ผู้สัมภาษณ์) ณ หมู่บ้านคางา ตำบลสะนอ อำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี. เมื่อวันที่ 15 พฤศจิกายน 2567.